

Kabir Hayatının Kur'an'daki Temelleri

The Foundations of the Grave Life in the Qur'an

Yasin PİŞGİN *

Öz: Kabir hayatı, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çokça tartışılan konular arasında yer almaktadır. Özellikle tartışmaların odak noktası, konuya ilişkin geleneksel inancın Kur'anî dayanaklara sahip olup olmadığı meselesidir. Bu itibarla biz bu makalede, kelami tartışmalara girmeden, kabir hayatının Kur'an'daki temellerini sübut-ispat meselesi bağlamında araştırmaya çalışacağız. Bunu yaparken de “kabir hayatı”nın alt başlıkları olan “nimet” ve “azap” kavramlarından hareket ederek, konuyla doğrudan bağlantılı ayetleri siyak-sibakları, aralarındaki bütünlük ilişkileri ve ihtiyaç duyulması halinde gramer tahlilleriyle de incelemeye gayret edeceğiz.

Anahtar sözcükler: Kur'an, Kabir, Hayat, Nimet, Azap, Kabir Hayatı, Kabir Nimeti, Kabir Azabı

Abstract: Grave life is one of the most controversial topics in our day, as it has been in the past. In particular the focus of discussions on the issue of traditional belief in the grave life, whether or not it has a Qur'anic basis. In this respect, we will try in this article to examine the foundations of the kabir life in the Qur'an in the context of rejection-acceptance/existing-proving without entering the kalam debates. In doing so, in the same way we will try to act in the light of the concepts of “blessing” and “punishment”, which are the subheadings of kabir life. Also we will try to examine verses that relate directly to this matter, with their context, their integrity relations exhibited at the Qur'an level and grammatical surveys, as necessary.

Keywords: Qur'an, Grave, Life, Blessing, Torment, Grave Life, Grave Blessing, Grave Torment

Giriş

İslami bir konunun veya kavramın kabulü ya da reddi konusunda Hz. Peygamber'in sünnetini, sahabenin ve İslam âlimlerinin değerlendirmelerini göz ardı ederek yalnızca Kur'an'a odaklanmaya dayalı yaklaşımlar öteden beri hep var olagelmıştır. Çoğu, tefsir namına ortaya koydukları sonuçlar bakımından sübjektif ve ideolojik bir görünüm sergileyen bu yaklaşım tarzları tefsir ve yorum tarihinin/geleneğinin temel umdeleriyle çatışan pek çok iddiaya sahiptir. Bunların en çok öne çıkanlarından biri de “ölmüş bir kimsenin, iman-itaat ve inkâr-isyan bakımından dünyadaki durumuna göre kabrinde nimet ya da azaba muhatap olacağına dair geleneksel inancın Kur'anî dayanaktan yoksun olduğu” tezidir. Söz konusu iddia son zamanlarda yüksek bir tonda yeniden dillendirilmeye başlanmıştır. Bu itibarla biz bu çalışmamızda Kur'an'da mükâfat ve ceza bakımından kabir hayatına doğrudan delalet eden ayetlerin olup olmadığını; başka bir deyişle kabir hayatının Kur'an'daki temellerini tespit etmeye çalışacağız. Öncelikle konu başlığımızın iki anahtar terimi olan “kabir ve hayat” kelimelerinin kavramsal analizini yapacağız.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Antalya. yasinpisgin@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9337-2863>

I. Kavramsal Analiz: Kabir ve Hayat

Arapçada, insanın öldükten sonra gömüldüğü yer anlamına gelen “kabir” (Halil b. Ahmed, ts., V, 157; İbn Düreyd, 1987, I, 324; İbn Manzûr, 1414, V, 68; Zebîdî, ts., XIII, 355) Kur’an’da tekil olarak bir (Tevbe, 9/84); çoğul olarak da “kubûr” şeklinde beş ayette geçmektedir (Hacc, 22/7; Fâtır, 35/22; Mümtahine, 60/13; İnfîtâr, 82/4; Âdiyât, 100/9). Kabir manasına gelen “makber”, Kur’an’da bulunmamakla beraber, kelimenin çoğulu “mekâbir” bir ayette (Tekâsür, 102/2; Ayrıca bk. Demirci 2001, XXIV, 33); kabrin eşanlamlısı “cedes”in (İbn Manzûr, 1414, II, 128) çoğul formu “ecdâs” üç ayette (Yâsîn, 36/51; Kamer, 54/7; Meâric, 70/43); yine kabir ile aynı anlamda kullanılan “merkad” (Râzî 1420, XXVI, 292; İbn Cüzey, 1416, II, 184) ise Kur’an’da bir ayette zikredilmektedir (Yâsîn, 36/52).

İslami literatürde “kabir” ifadesiyle; ölümlerle mahşerdeki diriliş arasında insanların kalacağı berzah hayatı kast edilmektedir. Sözlükte “iki şey arasındaki engel, mâni’â, hâil ve ayırıcı hudut” (Toprak 2012, 77) manasına gelen berzah kelimesi, eski bir coğrafi terim olarak “bir kara parçasının iki deniz arasında kalan dar kısmı (kıstak)” anlamında da kullanılmıştır. Dinî terim olarak ise ölümlerle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba’s) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile ahiret arasındaki âlem (Taberî 1420/2000, XIX, 71; İbnu’l-Cevzî 1422, III, 271) ve kabir hayatı karşılığında kullanılır (Gökçe 1992, V, 525). Ölen kişi nerede ve nasıl ölürse ölsün vefatından hemen sonra (Taberî 1420/2000, XIX, 70) kabir veya berzah âlemi safhasına geçer (Toprak 2001, XIV, 37; Kaya 2016, 163). Berzah ile ilgili olarak Allah Kur’an’da şöyle buyurmaktadır: “*Nihayet onlardan birine ölüm gelince, “Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada salih bir amel yapayım” der. Hayır! Bu, sadece o’nun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.*” (Mu’minûn 23/99-100). Yeniden dünyaya dönmeyi engelleyen gaybi perde şeklinde de tefsir edilen berzahın (Mâverdi, ts., IV, 67), çoğu zaman kabir kelimesiyle ifade edilmesi, insanların ölümlerinden sonra genellikle kabre konulmaları sebebiyledir (Öyle ki, Sem’ânî ayette geçen berzah ifadesini doğrudan kabir olarak tefsir eder (Sem’ânî 1418/1997, III, 490; Bu bağlamda bkz. Beğavî, 1420, III, 374)). İslam âlimleri zaman bakımından berzah âlemini, dünya ve âhiretten ayrı olarak düşünmüşlerdir (Toprak 2012, 77).

Tamlamanın diğer unsuru olan “hayat” ise canlı olmak, yaşamak, şuurulu olmak ve hissetmek gibi anlamlara gelmektedir (İbn Sîde, ts., I, 180). Hayat denince akla doğrudan ölümün zıddı olan (Fîrûzâbâdî, 1426/2005, 1277) ve ruh-beden bütünlüğü üzerine temellenen dünya ve ahiret hayatı gelmektedir. Çünkü bu kavram Kur’an’da; sadece dünya için değil (Bakara, 2/204; Âl-i İmrân, 3/104; Nisâ, 4/74); cismani dirilişin gerçekleşeceği ahiret günü için de kullanılmakta; hatta asıl hayatın ahiret hayatı olduğu vurgulanmaktadır (Ankebût, 29/64). Kur’an’da hayat kavramının yalnızca dünya ve ahiret için kullanılması bir yönüyle de insanın her iki hayata hem bedeniyle hem de ruhuyla iştirak edeceğini göstermektedir. Ancak yine Kur’an’a göre, hayatın ruh ve beden birleşmesiyle gözlemlenen maddi boyutu, o’nun formlarından yalnızca biridir. Başka bir deyişle hayat, yalnızca madde âleminde müşahede edilen biyolojik canlılıktan ibaret değildir. Çünkü Kur’an’da melekler ve cinler gibi maddi âlemde gözlemlenemeyen ama hayat sahibi olan birtakım varlıklardan daha bahsedilmekte; hatta insanlar gibi cismani hayata sahip olmamakla beraber, onların da ibadet ve dua etmek, akletmek ve hissetmek gibi hayat ve canlılık emarelerine sahip oldukları bildirilmektedir. Bu itibarla Râğîb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ontolojik açıdan hayat seviyelerini tanımlarken; bitkilerin ve hayvanların sahip olduğu maddî canlılığa ek olarak; hissetme, akletme ve bilme kuvvetini de farklı bir hayat boyutu olarak ele almaktadır (İsfahânî, 1412, 269).

Şüphesiz ki, bu tespit çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü özellikle insan için düşündüğümüzde; hissetme, akletme ve bilme kuvvetlerine sahip olan ruhun, bu kuvvetlerin maddi sahada işlevselliğini sağlayan bedenle hem dünyada hem de ahirette tam manasıyla ittisali, hayat kavramının Kur'an'da dünya ve ahiret için sarahaten zikredilmesinin temel sebebi sayılabilir. Ancak bilindiği üzere ruh-beden birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla beden, tamamen işlevsiz hale gelip toprağa dönüşürken, yukarıda zikredilen özelliklerin kaynağı olan ruh, hayatiyetini devam ettirmektedir. Çünkü ruhun hayatı bedene değil; bedenin hayatı ruha bağlıdır (Zebîdî, ts., VI, 409). Hatta bedenî fonksiyonların büyük oranda işlevsizleştiği uyku halinde insanın birtakım rüyalar görmesi (İbn Manzur, 1414, XIV, 212. Ayrıca bkz. Zeccâc, 1408/1988, I, 229) ve bu esnada sevinç, hüzn, irade, istek ya da isteksizlik halleri yaşaması bir bakıma ruhun, bendenden bağımsız bu ontolojik yapısıyla yakından ilgilidir. Şu halde ruh-beden bütünlüğünü bozarak dünya hayatını bitiren ölümden, bu bütünlüğün yeniden kurulacağı ahiretteki dirilişe/ba'se kadar geçen sürede söz konusu kuvvetler tamamen işlevsiz mi kalmaktadır? Başka bir deyişle Kur'an'da doğrudan "kabir hayatı" şeklinde bir ifadeye rastlanmaması; İsfahânî'nin, hayat seviyeleri içinde tanımladığı; "bilme, isteme, hissetme ve akletme"ye dair ruhi fonksiyonların tamamının, yeni bir dirilişe kadar ölüm süresince son bulduğunu mu göstermektedir? Kanaatimizce bu soruların cevabını Kur'an'da bulduğumuz takdirde, "kabir hayatı"nın Allah'ın kitabında dayanaklarının olup olmadığını da tespit etmiş olacağız. Ancak şunu da unutmamak gerekir: Hayat; iman ve inkâr, itaat ve isyan konusunda insanı imtihan etmesi için Allah'ın o'na lütfettiği ilahi bir inayettir. Başka bir deyişle Kur'an'a göre dünya hayatının amacı insanın denenmesidir (Mülk, 67/2. Ayrıca bkz. A'raf, 7/163, 168; Hud, 11/7; Kehf, 18/7; Enbiya, 21/35). Sergilediği tutuma göre imtihan sürecinin sonunda o'nun, biri nimet/ecir, diğeri de azap/ceza olmak üzere iki sonuçtan birine muhatap olacağı kesindir. Şu halde dünya hayatının ölümle sonuçlanması, aynı zamanda imtihan sürecinin sonuçlarının insan hakkında ivedilikle tahakkuk etmesinin de başlangıcı olabilir. Bu bağlamda biz Kur'an'a göre kabir ya da berzah hayatının temellerini ana hatlarıyla nimet ve azap olmak üzere iki başlık üzerinden araştırmaya çalışacağız. Çünkü bir kimse hakkında azap ve nimetin tahakkuk edebilmesi için, o kimsenin hayatta olması şarttır Râzî (ö. 606/1210 bu konuda şöyle demektedir: *وَالتَّعْذِيبُ مَشْرُوطٌ بِالْحَيَاةِ، وَإِذَا جَعَلَ اللَّهُ أَهْلَ الْعَذَابِ أَحْيَاءَ قَبْلَ قِيَامِ الْقِيَامَةِ لِأَجْلِ التَّعْذِيبِ فَلَأَنْ يَجْعَلَ أَهْلَ النَّوَابِ أَحْيَاءَ* *وَالتَّعْذِيبُ مَشْرُوطٌ بِالْحَيَاةِ، وَإِذَا جَعَلَ اللَّهُ أَهْلَ الْعَذَابِ أَحْيَاءَ قَبْلَ قِيَامِ الْقِيَامَةِ لِأَجْلِ التَّعْذِيبِ فَلَأَنْ يَجْعَلَ أَهْلَ النَّوَابِ أَحْيَاءَ* "Azap etmek için (azaba maruz kalanın) hayat(ta olması) şarttır. Allah'ın azap etmek için, azabı hak edenleri kıyametten önce diri kıldığını düşündüğümüzde, aynı şekilde sevabı hak edenleri de kıyametten önce ihvan ve ödüllendirmek için diri kılmış olmasının gerekliliği daha açık bir şekilde ortaya çıkar." (Râzî, 1420, IX, 426). Başka bir deyişle ölümden hemen sonra nimet ya da azabın varlığı, aynı zamanda ölümden hemen sonra bir kabir/berzah hayatının varlığının en önemli delili konumundadır.

III. Nimet Bakımından Kabir Hayatının Kur'an'daki Temelleri

Kabir hayatının Kur'an'daki dayanaklarını tespit etmeye çalışacağımız ilk başlık "nimet"tir. Kelime anlamı olarak iyilik, güzellik, yumuşaklık, incelik, mutluluk, üstünlük, lütuf (Cevherî, 1407/1987, V, 2042; Zebîdî, ts., XXXIII, 502), afiyet (Beğavî, 1420, I, 542) ve güzel yaşam gibi manalara gelen nimeti (Zebîdî, ts., XXXIII, 500); Allah'ın insana iman, salih amel ve güzel ahlak karşılığında verdiği dünyevî ve uhrevî, maddi ve manevi mükâfat şeklinde tanımlamak mümkündür (Zeynüddin, 1420/1999, 314). Bu anlamıyla nimet; ceza ve azabın zıddıdır (İbn Manzûr, 1414, XII, 579). Acaba sorumluluk sürecini sonlandıran ölümden itibaren insanın kabirde ya da berzah âleminde mükâfata mazhar olduğuna, dolayısıyla da nimet içinde bir hayat yaşadığına delalet eden herhangi bir ayet var mıdır?

Kur'an'ı incelediğimizde şehitlerden bahseden ayetlerin, bu soruya bir cevap niteliği taşıdığını görmekteyiz. Konuyla ilgili bir ayette Allah şöyle buyurmaktadır: *وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ*

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِن لَّا تَشْعُرُونَ : “Allah yolunda (Ayette geçen “Allah yolunda/ fi sebîlillâh”; Allah’ın dini ve o’na itaat amacıyla müşriklere karşı verilen mücadeleyi ifade etmektedir, Râzî, 1419, I, 262) öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.” (Bakara, 2/154) Rivayete göre bu ayet Bedir Savaşında ya da Bi’r-i Maüne olayında şehit edilen mü’minler için bazı kimselerin; “Falanca falanca öldürülmüş.” demeleri üzerine indirilmiştir (Semerkandî, ts., I, 105; Sa’lebî, 1422/2002, II, 21; Mâverdî, ts., I, 209). Allah, ayette mü’minlerden; şehitlere “ölüler” dememelerini, onlar her ne kadar hissedemeseler de şehitlerin aslında diri olduklarını bildirmiştir. Bu ayet şehitlerin, vefatlarının hemen ardından yeni yaşamda diri olduklarına doğrudan delalet etmekle birlikte, onların berzah hayatlarında mazhar oldukları nimetlerden bahsetmemektedir.

Kur’an’da, diri olduklarından vurgulu bir şekilde bahsedilen şehitlerin, kabir/berzah nimetine mazhar oldukları ise Âl-i İmrân Suresi’nde şöyle ifade edilmektedir: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ : “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar.” (Âl-i İmrân, 3/169, Bu ayetin Bi’r-i Maüne (Beğavî, 1420, I, 537) ya da Uhut şehitleri hakkında nazil olduğu ifade edilmektedir (İbnu’l-Cevzî, 1422, I, 346). Ayet, şehitlerin diriliğinin ve nimetlenmesinin ahirette gerçekleşeceğine dair zorlama bir tevili imkânsız kılacak bir lafzi yapıya sahiptir (Râzî, 1420, IX, 426.). Özellikle Arap dili açısından “وَلَا تَحْسَبَنَّ/zannetme” cümlesinin delalet ettiği “nehy-i hâzır”; diriliğin ve nimetlenmenin bu cümlelerin kurulduğu zaman (İbn Atıyye, 1413/1993, I, 540) ya da Fahreddin Râzî’nin (ö. 606/1210) deyişiyle “ayetin nüzul ettiği an” mevcut olduğunu göstermektedir. Râzî bu konuda şunları söylemektedir: بَلْ أَحْيَاءٌ ظَاهِرُهُ يَدُلُّ عَلَى كَوْنِهِمْ أَحْيَاءً عِنْدَ لُزُولِ الْآيَةِ، فَحَمَلُهُ عَلَى أَنَّهُمْ سَيَصِيرُونَ أَحْيَاءً بَعْدَ : “Onlar diridirler” sözünün lafzi/zâhirî anlamı, ayetin indiği esnada şehitlerin diriliğine delalet etmektedir. Ayetin; şehitlerin (şimdi değil de) ileride (ve yalnızca ahiret günü) diri olacağına hamledilmesi (herhangi bir gerekçe olmaksızın) ayetin zahirî anlamını ihlal manası taşımaktadır.” Ayrıca yine o’na göre ayette bahsedilen diriliş yalnızca ahiret gününe hasredilseydi, Hz. Peygamber’in kabir ehline verdiği selam da anlamsız kalacaktı (Râzî, 1420, IX, 426).

Her iki ayeti birlikte değerlendiren Taberî (ö. 310/922), Allah yolunda öldürülenlerin nimet ve rızık içinde diri bir şekilde Allah’ın katında mükâfatlandırıldıklarını belirtirken Mücahit’ten (ö. 103/721) gelen bir rivayeti zikretmektedir. Bu rivayete göre şehitler cennet nimetlerinden istifade etmektedirler; fakat onlar cennette değildirler (Taberî, 1420/2000, III, 214-215. Ayrıca bkz. Ebû Tâlib, 1429/2008, I, 515). Nimet içindeki bu yaşam, kabir/berzah âleminde gerçekleşmektedir. Şehitlerin, vefatlarının hemen ardından değil, yalnızca kıyamet günü diri olacaklarını ileri sürerek ayeti tevil edenlere karşı Cessâs da (ö. 370/981) Bakara Suresi’nin 154. ayetinin tefsirinde, ayetin lafzı bakımından bu yorumun mümkün olmadığını, eğer böyle bir mana kast edilseydi “وَلَكِن لَّا تَشْعُرُونَ : Fakat siz hissetmiyorsunuz.” şeklinde şimdiki zamana vurgu yapılmayacağını belirtir. Zorlama bir yorumla ayette geçen “muzârî fiil”, gelecek zaman kipine hamledilip “Fakat siz hissetmeyeceksiniz” şeklinde anlam verildiği takdirde de Kur’an bütünlüğüyle uyumsuz bir anlam ortaya çıkmaktadır. Çünkü kıyamet günüyle başlayacak “ba’s/diriliş”in yalnızca şehitlere has olmayacağı ve o gün herkesin birbirinin dirilişine tanıklık edeceği Kur’an’da pek çok ayette vurgulanan temel bir hakikattir (Cessâs, 1405, I, 115).

Ayrıca Âl-i İmrân Suresi’ndeki ilgili ayetin devamında Allah şöyle buyurmaktadır: فَرَجِيْنَ بِمَا أَنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَنْبِشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ : “Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan (henüz şehit olmamış) kimselere de hiçbir korku olmayacağına ve onların üzülmeceklerine sevinirler.” (Âl-i İmrân, 3/170) Ayet genelde kabir hayatının, özeldede kabir nimetinin mevcudiyeti konusunda adeta son noktayı koymakta ve

farklı tevellere bütün kapıları kapatmaktadır. Çünkü bir önceki ayette şehitlerin diri oluşlarının, nimetlenmekte olmalarıyla somutlaştırılmasına ek olarak bu ayette; kendi izlerini takip eden ama henüz şehit olmamış mü'minlerle ilgili olarak şehitlerin duygu durumları da gündeme getirilmiştir. Buna göre şehitler, kendileri gibi şehit olacak kimselere, ölümlerinden sonra hiçbir korku ve hüznün olmayacağı için sevinçlidirler. Bu itibarla, şehitlere katılmamış kimselerin henüz ölmemiş ve an itibarıyla dünyada yaşamakta olmaları akli bir zorunluluktur. Şu halde ayet, ana konusu itibarıyla; ölmüş birinin, yaşayan biriyle ilgili duygu durumunu ifade etmesi sebebiyle mutlak anlamda bir kabir hayatının ve nimetinin varlığına delalet etmektedir (Râzî, 1420, IX, 426).

Şehit için kabir nimetinin, dolayısıyla da berzah hayatının hemen başladığının diğer bir örneği de Yâsîn Sûresi'nde verilmektedir. Surede, şehrin uzak tarafından koşarak gelip Allah'ın elçilerinin müşriklerle yaptığı mücadeleye destek veren ve bu esnada şehit edilen Habib-i Neccâr'ın (Bkz. Yâsîn, 36/13-25), şehadetinin hemen akabinde söyledikleri; hem şehidin hayatının, vefatıyla birlikte farklı bir boyutta devam ettiğini hem de bir nimet hayatı yaşadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. O, şehit edildiğinde; "...Keşke kavmim, Rabbimin beni başısladığını ve beni ikram edilenlerden kıldığını bilseydi!" dedi." (Yâsîn, 36/26-27. Ayrıca bkz. Beğavî, 1420, IV, 11-12). Bu bağlamda Kurtubî Allah'ın, vefat eder etmez Habib-i Neccâr'a nimet vererek o'nu ikram edilenlerden kılmasını, doğrudan Âl-i İmrân Suresi'nin 163. ayeti ile ilişkilendirerek tefsir etmektedir (Kurtubî, 1384/1964, XV, 20).

Yalnızca şehitlerin değil, aynı zamanda salih olan diğer mü'minlerin de amellerine ve manevi derecelerine göre kabir nimetine erecekleri Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ خِزْيُ الرَّازِقِينَ *"Allah yolunda hicret edip de sonra öldürülmüş veya ölmüş olanlara gelince, Allah onlara muhakkak güzel bir rızık verecektir. Şüphesiz ki Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır."* (Hacc, 22/58) Dikkat edilirse ayet, Allah yolunda hicret ederken öldürülenlerin yanı sıra kendiliğinden ölenlerin de Allah tarafından rızıklandırılacaklarını belirtmektedir (Kurtubî, 1384/1964, XII, 88; Beydâvî, 1418, IV, 76; İbn Cüzey, 1416, II, 44). Aynı şekilde Vâkıa Suresi'nde ölüm anından bahseden ifadelerden sonra (Vâkıa, 56/83-87) Allah, *"Eğer (ölen kişi) Allah'a yakın kılınmışlardan ise, ona rahatlık, güzel rızık ve Naîm cenneti vardır."* buyurmaktadır. Müfessirler ayette geçen rahatlık رَوْحٌ ve reyhan رِيحَانٌ ifadelerinin salih amel işleyen mü'minlere vaat edilen kabir nimetine delalet ettiğini söylemektedirler (İbn Kuteybe, ts., s. 389; Semerkandî, ts., III, 399; Sa'lebî, 1422/2002 IX, 225; Ebû Tâlib, 1429/2008, XI, 7298; Mâverdî, ts., V, 467; Kuşeyrî, ts., III, 527). Çünkü bu nimetler, insanın ahiret günü gireceği cennetten önce zikredilmiştir (Sem'ânî, 1418/1997, V, 362; İbnu'l-Cevzî, 1422, IV, 230).

Görüldüğü üzere konumuzun bu boyutuyla ilgili ayetlerde, bir mü'minin Allah yolunda canını feda etmesinin ne denli büyük bir salih amel ve yüksek bir manevi derece olduğu vurgulanmış (Uysal, 2017, 73) ve bir bakıma geride kalanlar bu konuda teselli ve teşvik edilmiştir (Taberî, 1420/2000, III, 216). Fakat ilgili ayetlerde özellikle şehitlerin berzah âleminde nimet içinde olduklarının belirtilmesi, diğer mü'minler için nimete dayalı bir berzah hayatının olmadığını göstermez. Başka bir deyişle yalnızca şehitler için değil aynı zamanda salih mü'minler için de kabir nimetinin Kur'anî bir hakikat olduğunu söyleyebiliriz. Peki, bu tespitin mefhum-i muhalifinden hareketle kâfirler ve zalimlerin kabir/berzah hayatlarında azap göreceklerini söylemek mümkün müdür? Şimdi kabir azabı kavramına odaklanarak kabir hayatının Kur'an'daki temellerini farklı bir boyuttan ele almaya çalışacağız.

III. Azap Bakımından Kabir Hayatının Kur'an'daki Temelleri

Arapça bir kelime olan "azâb" terk etmek, vazgeçmek ve vazgeçirmek gibi manalara gelen "azb" kökünden isim olup; işkence, eziyet, elem, ceza (İsfahânî, 1420/1999, I, 93) ve darbe

anlamlarında kullanılır (İsfahânî, 1412, s. 555). Beğavî (ö. 516/1112) insanı yoran, meşakkate sokan ve o'nun, muradına ulaşmasını engelleyen her şeyin “azap” olarak isimlendirildiğini söyler. Çünkü azabın temel anlamı, engel olmaktır (Nisâbü'rî, 1415, 68). Hatta Araplar susuzluğa engel olup o'nu giderdiği için tatlı suya “el-mâu'l-azb” derler (Beğavî, 1420, I, 87). Bu itibarla hayırlı ve iyi olan şeylere ulaşmaktan insanı alıkoyan ve böylece o'na acı ve ıstırap veren her şey, azap olarak isimlendirilmektedir (Râzî, 1420, II, 296, Zemahşerî de (ö. 538/1144) insana elem veren her şeyin azap olarak isimlendirildiğini kaydeder (Zemahşerî, 1407, I, 53).

Kur'an ıstılahındaki kullanımıyla azap ise kulların, ilahi emirlere iman ve itaat yerine inkâr ve isyan ile mukabelede bulunmalarına karşılık Allah'ın onlar için takdir ettiği; büyük/azîm (Bakara, 2/7, 114; Âl-i İmrân, 3/105; Câsiye, 45/10), acı verici/elîm (Bakara, 2/10, 104; Âl-i İmrân, 3/74; Lokmân, 31/7), şiddetli/şedîd/eşedd (Bakara, 2/85, 165, 174, 178; Âl-i İmrân, 3/4, 21), yakıcı/harîk (Âl-i İmrân, 3/181; Enfâl, 8/50; Hacc, 22/4, 9), kötü/sû' (En'âm, 6/157; A'râf, 7/141; İbrâhîm, 14/6), kaba/galîz (Hûd, 11/58; İbrâhîm, 14/17; Lokmân, 31/24.), alçaltıcı/mühîn/hûn (Bakara, 2/90; Âl-i İmrân, 3/178; Nisâ, 4/14; En'âm, 6/93; Ahkâf, 46/20) ve benzersiz/nükra (Kehf, 18/87; Talak, 65/8) bir ilahi cezadır (En'âm, 6/47; A'râf, 7/156; Yûsuf, 12/107). Konuyla ilgili ayetler incelendiğinde azabın; maddi/bedenî (Müzzemmil, 73/13; Nisâ, 4/56; İbrâhîm, 14/50) ve manevî/ruhî (Zâriyat, 51/57; Bakara, 2/62; Enbiyâ, 21/103), dünyevî (Ra'd, 13/34; Hacc, 22/30; Fussilet, 41/16) ve uhrevî (Hûd, 11/103; Ra'd, 13/34; Hacc, 22/30) boyutlara sahip olduğu görülmektedir (Yavuz, 1991, IV, 302). Kur'an'da “kabir azabı” şeklinde bir tamlamanın yer almadığını, ancak yukarıdaki azap tanımıyla yer yer örtüşen ve ölümden hemen sonra gerçekleşen bir azap olgusuna delalet eden bazı ayetlerin olduğunu, hatta dikkatle incelendiğinde bu ayetlerin bir kısmının konuya doğrudan, diğer kısmının da dolaylı bir şekilde delalet ettiğini söylemek mümkündür (Kabir hayatına/azabına dolaylı olarak delalet eden ayetler için bkz. A'râf, 7/92-93; Tevbe, 9/74; İsrâ, 17/75; Meryem, 19/15-33; Tâhâ, 20/124; Secde, 32/21; Mücâdele, 58/15; Tekâsür, 102/1-5. Bkz. Kaya, 2016, 168-189). Bu başlık altında biz araştırmalarımız sonucunda kabir hayatına/azabına doğrudan delalet ettiğini tespit ettiğimiz ayetleri incelemeye gayret edeceğiz (Bu bağlamda Süleyman Toprak, Kur'an'daki bazı ayetlerin kabir azabına doğrudan delalet ettiğini ifade etmektedir (Toprak, 2012, 78).

İlk olarak, müfessirlerin çoğunluğunun kabir azabının varlığına doğrudan delil olarak getirdiği Mü'min Suresi'nin 46. ayeti üzerinde durmak istiyoruz. Allah ayette şöyle buyurmaktadır: “النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ : “(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, "Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir.” Ayetin hemen öncesinde Allah'ın Hz. Musa'yı, Firavunun ve avenesinin kurduğu tuzaklara karşı koruduğu ve onları kötü bir azabın/العَذَابِ kuşattığı bildirilmektedir. Siyak-sibakı dikkate aldığımızda, ayette bahsedilen bu azabın, dünyevi bir olgu olduğunu ve kabirle ilişkilendirilemeyeceğini belirtmemiz gerekir. Nitekim müfessirler de bu azabı, onların boğulması/الغرق şeklinde dünyevi bir azap olarak tefsir etmişlerdir (İbnu'l-Cevzî, 1422, IV, 40; Semerkandî, ts., III, 208; Mâverdî, ts., V, 159; Beğavî, 1420, IV, 113). Surenin 46. ayetinde ise Firavunun ve ailesinin sabah akşam maruz kalmakta oldukları bir ateşten bahsedilmekte ve bu arz edilişi ifade etmek için “muzârî fiil” formu kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra ayetin sonunda, kıyametin kopacağı gün/السَّاعَةُ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ şeklinde, en şiddetli azabın yapılacağı bir zaman diliminden daha bahsedilmektedir. Böylece; (a) Dünyadaki kötü azap/سوء العذاب (b) Ahiretteki en şiddetli azap/أشد العذاب (c) Bu iki zaman diliminin dışında başka bir zamanda (ki bu da berzah ya da kabir hayatına delalet etmektedir) ateşe maruz bırakılma/العرض النار şeklinde “üç farklı zaman ve üç farklı azap olgusu” karşımıza çıkmaktadır (Râzî, 1420, XXVII, 521). Aralarında Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Mücâhid b. Cebir (ö. 103/721), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve İkrime'nin (ö. 105/723) de bulunduğu mütekaddim dönem müfessirlerinin çoğunluğu (ya da cumhur ulema (Kurtubî, 1384/1964, XV, 320)) bu ayetten

hareketle, bütün kâfirlerin ruhlarının kabir âleminde sabah akşam; yani devamlı bir şekilde (Râzî, 1420, XXVII, 522) azaba duçar olacağını söylemektedirler (Semerkandî, ts., III, 208; Sa'lebî, 1422/2002, VIII, 278; Sem'ânî, 1418/1997, V, 24; Beydâvî, 1418, V, 59).

Kabir azabına doğrudan delalet eden diğer bir ayet ise şöyledir: وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرَجُوا أَنفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْرُونَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ : “Allah'a karşı yalan uyduran veya kendine bir şey vahyedilmemişken, “Bana vahyolundu” diyen, ya da “Allah'ın indirdiğinin benzerini ben de indireceğim” diye laf eden kimseden daha zalim kimdir? Zalimlerin şiddetli ölüm sancuları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, “Haydi canlarınızı çıkarın! Allah'a karşı doğru olmayı söylediğiniz ve O'nun âyetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız” diyecekleri zaman hâllerini bir görsen!” (En'âm, 6/93) Ayette, Allah'tan vahiy aldığı iddia eden ve böylece “kelamullah”a misilleme yaparak bir benzerini getirmeye kalkışan yalancı peygamberler, zalim olarak tanımlanmış ve onların ölüm sahneleri resmedilmiştir. Melekler, Allah'a attıkları bu iftiralar sebebiyle zalimleri, vefatları esnasında aşağılayıcı bir azap/عَذَابَ الْهُونِ ile tehdit etmektedirler. Ayrıca meleklerin, ellerini uzatarak, “Haydi canlarınızı çıkarın!” demeleri de zalimlerin ruhlarının oldukça sert ve can yakıcı bir şekilde çıkacağını göstermektedir (Ebû Hayyân, 1420, IV, 586, İnsanın itikadî, amelî ve ahlakî durumuna göre ölümünün mahiyetinin belirleneceği ve mü'minlerin ve kâfirlerin, iyilerin ve kötülerin yaşamları gibi ölümünün de farklı olacağı başka bir ayette de şöyle ifade edilmektedir: أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَخْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ : “Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanın salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!” (Câsiye, 45/21). Vâkıa Suresi'nin 88. ve 89. ayetlerinde değindiğimiz gibi kabir/berzah nimeti salih mü'minler için, güzel ve rahat bir şekilde ruhlarını teslim ettikleri vefatlarının ilk anıyla başlamaktadır. Bu bağlamda zalimler için de kabir azabının, can yakıcı bir şekilde ruhlarının kabzedildiği ilk andan itibaren başladığını ve yeniden diriltilecekleri kıyamet gününe kadar uzanan bir zaman zarfında devam edeceğini söyleyebiliriz. Bu zaman zarfı ayette “bugün/الْيَوْمَ” şeklinde ifade edilmiş ve bununla ruhun kabzedildiği an (İbn Atıyye, 1413/1993, II, 323; Beydâvî, 1418, II, 173) ve sonrasında kıyamete kadar sürecek kabir hayatı kast edilmiştir. Başka bir deyişle “bugün/الْيَوْمَ” ile kast edilen; “kıyamet/ahiret günü” değil, “ölüm günü”dür. Arap dili açısından ifade edecek olursak; “bugün/الْيَوْمَ” kelimesi “zaman zarfı”dır. Zaman zarfı, bir fiilin veya bir oluşun gerçekleştiği vakti gösteren cümle ögesidir. Ayette geçen “bugün/الْيَوْمَ” zarfının fiili, “cezalandırılacaksınız/تُجْرُونَ” (Ukberî, ts., I, 521; Nu'mânî, 1419/1998, VIII, 291; Sâfi, 1418, VII, 222); bu fiilin “nesnesi/mef'ûlun bih”i ise “azâbu'l-hûn/عَذَابَ الْهُونِ” ifadesidir (Dervîş, 1415, III, 171). Bu lugavi tahlilden çıkan sonuç ise şudur: “Zalimler, “bugün/الْيَوْمَ” olarak ifade edilen ve ölüm anıyla başlayıp kıyamete kadar sürecek olan bir zaman diliminde “azâbu'l-hûn/عَذَابَ الْهُونِ” ile cezalandırılacaklardır.” Bu bağlamdan hareketle ayetin, “azâbu'l-hûn/عَذَابَ الْهُونِ” ifadesiyle doğrudan kabir azabına delalet ettiğini söylememiz mümkündür.

Kabir azabı bağlamında ele almak istediğimiz diğer bir ayette ise Allah şöyle buyurmaktadır: وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ : “Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve arklarına vura vura ve “Haydi tadın yangın azabını” diyerek canlarını alırken bir görseydin.” (Enfâl, 8/50) En'âm, 6/93 ile büyük benzerlikler içeren bu ayet de aynı şekilde kâfirlerin ölüm sahnesini anlatmaktadır (Cezâirî, 1424/2003, II, 319). Meleklerin, ruhlarını kabzederken onların yüzlerine ve arkalarına vurmaları; -En'âm Suresi'nin 93. ayetinin izahında da değindiğimiz gibi- azabın bizzat ruhun kabzedilme şekliyle ve anıyla başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Yukarıdaki ayette geçen; “aşağılayıcı azap/عَذَابَ الْهُونِ” ifadesinin kabir azabına delalet ettiği gibi bu ayetteki “yangın azabı/عَذَابَ الْحَرِيقِ” ifadesi de kabir azabına delalet

etmektedir. Ayrıca meleklerin kâfirlere hitaben “tadın/تَدُونُوا” demeleri (Tantâvî, 1998, VI, 125.) bu azabın yapılaş zamanını gösteren önemli bir delildir. Çünkü “tadın/تَدُونُوا” ifadesi Arap grameri açısından “emr-i hâzır” olup, başka bir karine ya da anlamı gelecek zamana bağlayan bir kayıt olmadığı müddetçe mutlak anlamda şimdiki zamana, yani kâfirlerin ruhlarının kabzedildiği ölüm anına delalet eder (Ebû Hayyân, 1420, V, 336). Bu da meleklerin kâfirlere “tadın/تَدُونُوا” dedikleri “yangın azabı/عَذَابِ الْحَرِيقِ”nın doğrudan kabir/berzah hayatında gerçekleşeceğini göstermektedir (Cezâirî, 1424/2003, II, 319).

Son olarak Nuh Suresi’nin 25. ayeti üzerinde durmak istiyoruz. Bu surede Allah; Hz. Nuh ile kavmi arasında gerçekleşen tevhit mücadelesini, Hz. Nuh’un tüm çabalarına rağmen kavminin o’na kibir ve isyanla mukabelede bulunmasını ve tevhide karşı putperestliğe sıkı sıkıya sarılarak insanları saptırmalarını anlattıktan sonra şöyle buyurmuştur: مِمَّا حَاطَبُوا مِنْهُمْ أُغْرُفًا : فَادْخُلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا “Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden suda boğuldular ve ateşe sokuldular da kendileri için Allah’tan başka yardımcı bulamadılar.” (Nûh, 71/25) Hz. Nuh’un kavminin imana karşı inkârı, itaate karşı isyanı tercih etmesi ve buna bağlı olarak içine düştüğü “hatalar” sebebiyle boğulması -Firavun ve adamlarının helak edilişlerinden bahseden Mü’min Suresi’nin 46. ayetinde de değindiğimiz gibi- azabın dünyevi boyutunu ifade etmektedir. Ayetteki “boğuldular/أُغْرُفًا” cümlesinden sonra gelen “ateşe sokuldular/فَادْخُلُوا نَارًا” cümlesi konumuz açısından oldukça önemlidir. Şöyle ki: Her iki cümle de fiil cümlesi olup, birbirlerine atfen gelmişlerdir. Genel kurala göre “kendisine atfedilen/ma’tûfun aleyh” cümle, “kendisi atfedilen/ma’tûf” cümlelerin zaman yönünden anlamını belirler. “Ma’tûfun aleyh” olan cümle, yapısı itibariyle; “gerçekleşmiş” bir olaya delalet etmek için geçmiş zaman kipinde gelmiştir. Bu sebeple, bu cümleye bağlı olarak gelen “ma’tûf cümle”nin de geçmiş zaman kipinde olması ve kendisine atfedildiği cümlelerin zaman kipine bağlı olarak vuku bulmuş bir hadiseye delalet etmesi (Beydâvî, 1418, V, 250, Hatta İbn Kesîr (ö. 774/1373) ateşe girmenin hemen vuku bulacağını belirtmek için; “sokuldular/فَادْخُلُوا” ifadesini “nakledildiler/نُقِلُوا” şeklinde tefsir etmiştir (İbn Kesîr, 1420/1999, VIII, 236). -aksine bir karine ya da anlamı daraltan bir kayıt olmadığı müddetçe- Arap grameri açısından bir zorunluluktur. Ayrıca ikinci cümle birinciye; bir olayın başka bir olayın hemen akabinde geldiğini gösteren “takip fâsı/فاء التعقيب” ile bağlanmış ve böylece ateşe girmenin, boğularak ölmenin hemen sonrasında yani berzah âleminde gerçekleştiği ifade edilmiştir (Sem’ânî, 1418/1997, V, 60; Nesefî, 1419/1998, III, 546). Zemaşerî (ö. 538/1144) ayetteki ateşe sokulmanın kabir azabı şeklinde anlaşılmasının da mümkün olduğunu belirttiikten sonra şöyle der: وأريد عذاب القبر. ومن مات في ماء أو في نار أو أكلته السباع : والطير: أصابه ما يصيب المقبور من العذاب “Veya (ateşe sokulma ile) kast edilen kabir azabıdır. Bir insan ister su veya ateşte vefat etsin, isterse onu yırtıcı kuşlar ve vahşi hayvanlar yesin (fark etmez), kabre konulan kimseye dokunacak olan azap ona da mutlaka dokunur.” Hatta Dahhâk’tan (ö. 105/723); asilerin bir yandan boğulduklarını, diğer yandan da ateşle yakıldıklarını belirten bir rivayeti de nakleder (Zemaşerî, 1407, IV, 620. Ayrıca bkz. İbnu’l-Cevzî, 1422, IV, 344). Aynı şekilde İbn Atıyye de (ö. 541/1147) أراد عرضهم على النار غدوا وعشيا عبر عنهم بالإدخال “(Ateşe sok(ul)ma ile Allah) ateşe sunmayı kastetmiş, bunu da “ateşe sokuldular” şeklinde ifade etmiştir.” diyerek; Firavun ve adamlarının sabah-akşam ateşe arz edilmelerinden bahseden Mü’min Suresi’nin 46. ayetine bir göndermede bulunmuştur (İbn Atıyye, 1413/1992, V, 376; Benzer açıklamalar için bkz. Endülü’sî, 1420, X, 288; Halebî, ts. X, 477). Buna rağmen ateşe sokulmanın ahirette gerçekleşeceğini söylemek “takip fâsı”nın işlevini sebepsiz yere göz ardı etmek anlamına gelecektir (Hâzin, 1415, IV, 347). Bu noktadan hareketle Fahreddin Râzî şöyle demektedir: فَادْخُلُوا نَارًا فَادْخُلُوا نَارًا : نَارًا تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ حَصَلَتْ تِلْكَ الْحَالَةُ عَقِبَ الْإِغْرَاقِ فَلَا يُمَكِّنُ حَمْلَهَا عَلَى عَذَابِ الْأَجْرَةِ “Ateşe girdirildiler/فَادْخُلُوا نَارًا” cümlesi boğulmanın, (ateşe sokulmanın) hemen sonrasında meydana geldiğini göstermektedir. (Bu sebeple) ayetin, (kabir azabına değil de) ahiret azabına hamledilmesi mümkün değildir.” Bunun yanı sıra Râzî, Arap dili açısından “ateşe sokulma”nın zamanını ahirete hamletmemizi

sağlayacak herhangi bir karinenin olmadığını belirtmektedir. O'na göre ortada hiçbir karine olmadığı halde bahsi geçen azabın ahirette gerçekleşeceğini iddia etmek, ayetin zahirini gerekçesiz bir şekilde iptal etmek demektir (Râzî, 1420, XXX, 659; Kurtubî, 1384/1964, XVIII, 311 Nu'mânî, 1419/1998, XIX, 399; Bikâî, ts., XX, 454). Şu halde ayet, boğulmalarının hemen sonrasında Hz. Nuh'un kavminin ateşe sokulduğunu ifade etmektedir.

IV. Kur'an-Sünnet İlişkisi Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi

Genel üslubu gereği Kur'an; mücmel, muhtasar ve külli bir anlam örgüsüne sahiptir. Başka bir ifadeyle Kur'an'daki konular çoğu zaman detay verilmeksizin özlü bir şekilde ele alınır. Bunun yanı sıra insan yaşamının tamamına hitap etmesinden kaynaklanan çok yönlü anlam ve amaçları, ayrıca lafzi açıdan yer yer müteşâbih, mücmel, mutlak, umûm ve müphem yapı sergilemesi sebebiyle Kur'an, Hz. Peygamber'in beyanını gerektiren bir yapıya sahiptir (Râzî, 1420, XX, 212). Bu gerçek Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: *بِالْبَيِّنَاتِ وَالرُّبْرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ : مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ* (“O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur'an'ı indirdik.” (Nahl, 16/44) Âyette geçen “لِتُبَيِّنَ” fiilinin öznesi Hz. Peygamber'dir. Nesnesi ise “insanlara indirilen şey/إِلَيْهِمْ” dir ki; o da Kur'an'dır. Ayet bir de Kur'an'ı açıklaması için Hz. Peygamber'e indirilen “zikir/الذِّكْرُ”den bahsetmektedir. Her ne kadar başka ayetlerde “zikir” kelimesiyle bazen Kur'an kast edilse de (Hicr, 15/6, 9; Yâsîn, 36/11; Sa'd, 38/8; Fussilet, 41/41; Kalem, 68/51) bu ayette zikrin, Kur'an'dan başka bir manaya gelmesi gerekir. Çünkü ayetin iç bütünlüğüne göre; açıklanan şeyle, açıklayan şeyin birbirinin aynı olmaması gerekir. Aynı olduğu takdirde; izahı gerektiren bir şeyi, bizzat kendisiyle açıklamış oluruz ki, bu apaçık bir çelişkidir. Bu sebeple bazı müfessirler, Kur'an'ı açıklaması için Hz. Peygamber'e indirilen ve âyette “الذِّكْرُ/zikir” olarak ifade edilen şeyin o'nun, vahyi açıklamasını sağlayan bir “ilim” olduğunu söylemişlerdir. Bu ilim Hz. Peygamber'e kitapla beraber verilen “hikmet” yani “sünnet-i seniyye”dir (Mâverdi, ts., III, 190; Sem'ânî, 1418/1997, III, 174; Beğavî, 1420, III, 80).

Bu yönüyle sünnet, Kur'an'ın anlaşılmasına hizmet eden ilimlerin başında gelir (Zerkânî, ts., I, 31). Hz. Peygamber'in; *“Bana Kur'an'la birlikte o'nun bir benzeri de verildi.”* (Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6) hadisiyle kastettiği de yukarıdaki âyette geçen “zikir”dir. Âyetin sonunda “zikir”in indiriliş amacıyla ilgili olarak *“وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ”* : *“umulur ki, düşünürler”* şeklindeki ifade de bir bakıma vahyi anlama konusunda sağlıklı bir tefekkür metodunun, Hz. Peygamber'e verilen bu ilime ittiba etmeye sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Bu itibarla diyebiliriz ki, Hz. Peygamber'in görevi, insanlara yalnızca Kur'an'ın lafzını değil, aynı zamanda manasını da ulaştırmaktır. Lafzı ulaştırmayı “tebliğ”; manayı ulaştırmayı da “tebyîn” olarak isimlendirmemiz mümkündür (Pişgin, 2017, 127-128. Ayrıca bkz. Erdoğan, 2017, 46).

Şu halde Hz. Peygamber'in sünnetine baktığımızda; her konuda olduğu gibi “kabir hayatı” konusunda da detaylı birtakım izahlar bulmamızdan daha doğal bir şey yoktur. O'nun, Bakî kabristanına her girişinde orada metfun ashabına selam vermesi (Tirmizî, “Cenâiz”, 59. Ayrıca bkz. Müslim, “Tahâre”, 12), yine Bedir Savaşında öldürülen müşrikleri bir çukura doldurduktan sonra onlara hitaben; *“فَأِنَّا فُذِّجْنَا مَا وَعَدْنَا رَبُّنَا حَقًّا، فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا؟”* : *“Biz Rabbimizin bize vaat ettiği şeyi gerçek olarak bulduk. Siz de Rabbinizin size vaat ettiği şeyi gerçek olarak buldunuz mu?”* demesi ve Hz. Ömer'in; *“Ruhu olmayan cesetlerle ne konuşuyorsun?”* diye sorması üzerine; *“Benim canımı elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki, siz onlardan daha iyi duyamazsınız.”* buyurması (Buhârî, “Meğâzî”, 8) Kur'an'da bahsedilen kabir hayatının sünnetteki ifadesidir. Ayrıca yine Hz. Peygamber'den; mü'minin kabrinin genişletilip aydınlatılacağı, cennet bahçelerinden bir bahçe haline getirileceği ve o'na sabah akşam cennetteki yerinin gösterileceği (İbn Hanbel, *Müsned*, III, 3-4; Müslim, “Cennet”, 65-66; Tirmizî, “Cenaiz”, 71);

kâfirler (Kâfirlere sabah akşam yerlerinin gösterileceği konusunda bkz. Müslim, “Cennet”, 65-66, 68-70) ve günahkâr mü’minler (Örneğin Hz. Peygamber gıybet ve koğuculuğun (Buhârî, “Cenâiz”, 88; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 225); ayrıca yalan söylemek, zina etmek, faiz yemek, içki içmenin de mü’min için kabir azabına sebep olacağını bildirmiştir (Bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 92; Nesâî, “Cenâiz”, 115) için ise kabrin cehennem çukurlarından bir çukur olacağı ve orada azap göreceğine ilişkin pek çok hadis nakledilmiştir (Hatta Hz. Peygamber; Allah’ı çokça zikredenlerin, kabir azabından kurtulacaklarını haber vermiştir (Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 217; Tirmizî, “Da’avât”, 6).

Kabir hayatının sünnetteki temelleri başlı başına bir araştırma konusu olup, makalemizin sınırlarını aşmaktadır. Ancak konunun Kur’an-sünnet bütünlüğünde durduğu yere işaret etmek çalışmamız açısından önemlidir. Bütünsel olarak değerlendirildiğinde konuyla ilgili hadislerin, araştırmamızda ele aldığımız ayetleri; mutlağın takyidi, umumun tahsisi, mücmelin tebyini, müşkilin telifi ve mübhem’in tavyihi gibi farklı şekillerde açıkladığı görülecektir. Bu durum Kur’an-sünnet ilişkisinin genel karakteristiği olup; muhtasar, külli ve ilkesel nitelikli Kur’an ayetlerinin keyfi bir şekilde yorumlanmasının önündeki en büyük engeldir. Başka bir deyişle Hz. Peygamber’in sünneti, literal açıdan vahyin sergilediği özlü yapının her insanın zihninde farklı anlaşılmasını önlemektedir. Şu halde Hz. Peygamber’den konuyla ilgili nakledilen pek çok sahih hadisin (Özellikle kabir azabıyla ilgili olarak bkz. Özdemir, 2014, 55) konuyu temellendirdiğimiz ayetlerin anlam içerikleriyle örtüşmesi, kabir hayatının Kur’an’daki temellerine ışık tutması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Sonuç

Kabir hayatı; ruhla beden biribirinden ayrıldığı ölümle başlayan, ruhun yeniden yaratılan bedene iade edileceği “ba’se” kadar devam eden ve dünya ve ahiret hayatının dışında yer alan zaman dilimini ifade etmektedir. Bu zaman dilimi İslami kaynaklarda “berzah hayatı” olarak da kavramlaştırılmaktadır. Kur’an’da “kabir hayatı” şeklinde bir tamlamanın bulunmaması, bu zaman diliminde insanın herhangi bir hayat formu içinde yaşamadığı; dolayısıyla da kabir hayatına ilişkin inancın Kur’ani dayanaklardan yoksun olduğu anlamına gelmez. Çünkü hayat; ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olan insan için düşündüğümüzde “bedenin ruh ile kaim olan canlılığı”dır. Ancak hayat, canlılığın bu türünden ibaret değildir. Çünkü Kur’an’a göre ölüm, ruh-beden bütünlüğünü ortadan kaldırıp bedeni işlevsiz hale getirmekte; fakat hissetme, düşünme, akletme, bilme ve isteme gibi ruhi fonksiyonlara bir zarar vermemektedir. Bu durum, ruhun bedenden bağımsız ontolojik yapısının bir sonucudur. Ruh, canlılığın kaynağı olduğu için, bedenden ayrıldıktan sonra da hayatiyetini devam ettirecek donanıma sahiptir.

Kur’an’da Allah yolunda “öldürülenler”e “ölüler” denmesinin yasaklanması ve onların “diri” olduklarının vurgulanması da bu gerçeğe ilişkilidir. Hatta şehitlerin Allah’ın katında rızıklandırıldıkları ifade edildikten sonra, kendilerine henüz katılmamış şehit adayı kardeşlerine de hiçbir korku ve hüznün olmayacağı için duydukları sevinç zikredilmektedir. Konuyla ilgili ayetler, Allah yolunda öldürülmüş bir şehidin duygu ve düşünce durumunu ifade etmenin yanı sıra, vefat etmiş herhangi bir kimsenin ölüm sonrası hayatına da delil niteliği taşımaktadır. Ayrıca Kur’an, nimete mazhar olma şeklindeki bu kabir hayatının yalnızca şehitlere has olmadığını, salih amel sahibi mü’minlerin de ölümlemlerinden sonra bu hayatı yaşayacaklarını belirtmektedir. Ölümünden sonra bir kimse için nimetten bahsedilmesi, aynı zamanda o kimsenin hayat sahibi olmasını da zorunlu kılmaktadır. Bu gerçeğin mefhum-i muhalifinden hareketle, inkârcıların ve günahkâr mü’minlerin de kabirlerinde nimetin zıddı ile kaim bir hayat yaşadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim İslami terminolojide “kabir azabı” şeklinde ifade edilen bu durumdan bahseden ayetler söz konusudur. Her ne kadar Kur’an’da “kabir azabı” tamlaması geçmese de o’nun yerine; “yangın azabı/عَذَابُ الْحَرِيقِ”, “aşağılayıcı bir azab/عَذَابُ الْمُهُونِ” ve ateşe

“maruz bırakılma/العرض على النار” gibi müradif kullanımlar göze çarpmakta ve bu tabirlerle ölümlerinin hemen akabinde inkârcı ve asi kimselerin, kıyamet günü diriltilene kadar maruz bırakılacakları ilahi ceza kast edilmektedir. Şu halde Kur'an'ın kabir azabı olgusundan bahsetmediği ve kabir hayatına ilişkin geleneksel inancın Kur'anî dayanaklarının olmadığı iddiasının bizatihi kendisi Kur'anî ve ilmî temelden yoksundur.

Ayrıca Hz. Peygamber'den mervî pek çok sahih hadisin, kabir hayatını farklı yönlerden tespit etmiş olması, konunun Kur'an'daki temellerine de ışık tutmaktadır. Çünkü İslam düşüncesinde sünnet; Kur'an'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında ihtiyaç duyulan bütün ilimlerin/ulûmu'l-Kur'ân'ın çekirdeği olarak kabul edilir ve vahyin doğru anlaşılmasının ilk ve en önemli kıstası sayılır. Öyle ki, Hz. Peygamber'in sünnetini, Kur'an'ın mesajının sadece yaşanmasında değil, aynı zamanda anlaşılması konusunda da rehber edinen ümmet-i Muhammed, kabirde bir hayatın, dolayısıyla da bir nimetin ve azabın varlığı konusunda tarih boyunca ittifak etmiştir. Hatta Haricileri ve bir kısım Mu'tezile ve Şia'yı saymazsak, İslam âlimlerinin ezici çoğunluğunun, kâfirlerle asi mü'minlerin kabirlerinde azap görecekleri (Yavuz, 1991, IV, 303-304. Ayrıca bkz. Ödemiş, 2017, s. 505; Akın, 2017, 174); şehitlerin ve salih mü'minlerin ise nimete mazhar olacakları konusunda görüş birlikteliği içinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu itibarla İmam-ı Gazâlî'nin (ö. 505/1111) de ifade ettiği gibi (Gazâlî, 1424/2004, 117; Ayrıca bkz. Akçay, 2005, 96), kabir azabı; Kur'an ve sünnetteki dayanaklarının yanı sıra tarihî ve sosyolojik bir temele de sahiptir; çünkü Hz. Peygamber (Buhârî, “Ezân”, 149) ve sahabeden (İbn Hanbel, Müsned, III, 296; Müslim, “Cennet”, 67) itibaren bütün salih mü'minler ve büyük âlimler dualarında kabir azabından Allah'a sığınmışlardır. Dolayısıyla diyebiliriz ki, İslam toplumunda kabir hayatı, tevatür yoluyla sabit tarihî ve içtimai bir realitedir.

KAYNAKÇA

- Akçay M. (2005). “Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı”, *EKEV Akademi Dergisi [Sosyal Bilimler]*, 23/4 (2005).
- Akın M. (2017). “Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı = Torment of the Grave According to Mutazila”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]*, LIII/4 (2017).
- Beğavî E. M. (1420). *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kurân*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1420.
- Beydâvî N. (1418). *Esrâru't-Te'vil ve Envâru't-Tenzil*. Thk. Muhammed Abdurrahmân Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyy, Beyrût 1418.
- Bikâî Ö. (ts.). *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire ts.
- Cassâs E. B. (1405). *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1405.
- Cevherî İ. (1407/1987). *es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabîyye*. Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1407/1987. İ.
- Cezâirî C. (1424/2003). *Eyserü't-Tefâsîr li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medîne, 1424/2003.
- Demirci K. (2001). “Kabir”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001.
- Dervîş M. (1415). *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhu*. Dâru'l-İrşâd li's-Şuûni'l-Câmiyye Hıms-Sûriye, (Dâru'l-Yemâme, Beyrût/Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrût 1415.
- Ebû Tâlib M. (1429/2008). *el-Hidâye ilâ Büllüğü'n-Nihâye*, Thk. Mecmûatü Resâil Câmiyye bi Külliyyâti'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî Câmiatu's-Şârîka, Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, yy., 1429/2008.
- Endülüsi E. H. (1420). *el-Bahru'l-Muhît*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1420.
- Erdoğan İ. H. (2017). *Nübüvvetin İspatı Bağlamında Fahreddin Er-Râzî'nin İ'câzu'l-Kur'an Görüşü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.
- Fîrûzâbâdî M. (1426/2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Müesseseti'r-Risâle, Müesseseti'r-Risâle, Beyrût 1426/2005.
- Gazzâlî E. H. (1424/2004). *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*. Şrh. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrût 1424/2004.
- Gökçe C. (1992). “Berzah”. *DİA*, V, İstanbul 1992.
- Halebî S., (ts.). *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ts.
- Halîl F. (ts.) *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. Mehdi el-Mahzûmî – İbrâhîm es-Sâmîrî, Dâru ve Mektebetü Hilâl, yy. ts.
- Hâzin A. (1415). *Lübâbu't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil*. Thk. Muhammed Ali Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrût, 1415.
- İsfahânî R. (1412). *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimaşk/Beyrût, 1412.
- İsfahânî R. (1420/1999). *Tefsîru Râğîb el-İsfahânî*. Thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî, Külliyyetu'l-Âdâb, Tântâ, yy. 1420/1999.
- İbn Atıyye E. M. (1413/1993). *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Nşr. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut 1413/1993.
- İbn Cüzey E. K. (1416). *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzil*. Thk. Abdullah el-Hâlidî, Nşr. Şerikettü Dari'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkam, Beyrût 1416.
- İbn Düreyd E. B. (1987). *Cemheratü'l-Lüğa*. Thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1987.
- İbn Kesîr E. F. (1420/1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed Selâmet, Dâru Taybe li'n-Nerşî ve't-Tevzî', yy. 1420/1999.
- İbn Kuteybe E. M. (ts.). *Ğarîbu'l-Kur'ân*. Thk. Saîd el-Lehhâm, yy. ts.
- İbn Manzûr C. (1414). *Lisânu'l-Arab*. Dâru Sâdir, Beyrût 1414.
- İbn Sîde E. H. (ts.). *el-Muhassas* Thk. Halîl İbrâhîm Ceffâl, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût ts.
- İbnu'l-Cevzî E. F. (1422). *Zâdu'l-Mesîr fî İlmî't-Tefsîr*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1422.
- Kaya M. (2016). “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”. *Usûl: İslam*

- Araştırmaları*, 25, 2016.
- Kurtubî E. A. (1384/1964). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm İtfîyyîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısıryye, Kâhire 1384/1964.
- Kuşeyrî A. (ts.). *Letâifu'l-İşârât*. Thk. İbrâhîm el-Besyûnî, Nşr. el-Hey'etü'l-Mısıryyetü'l-Âmmetü li'l-Küttâb, Mısır, ts.
- Mâverdü E. H. (ts.). *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Thk. es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Nesefî E. B. (1419-1998). *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*. Thk. Yûsuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût 1419-1998.
- Nisâbü'rî N. (1415). *İcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kurân*. Thk. Hanîf b. Mûsâ el-Kâsımî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1415.
- Nu'mânî E. H. (1419/1998). *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. Thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd-eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût/Lübânân 1419/1998.
- Özdemir V. (2014). "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Bingöl University Journal of Theology Faculty*, 3/2, 2014.
- Pişgin Y. (20117). "Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'an". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26/1, 2017.
- Râzî F. (1420). *Mefâtihu'l-Ğayb*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrût 1420.
- Râzî İ. E. H., *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suûd, 1419.
- Sa'lebî, A. (1422/2002). *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kurân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1422/2002.
- Sâfî M. (1418). *el-Cedvel fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dâru'-Reşid, Dımaşk, Müessesetu'l-İmân, Beyrût 1418.
- Sem'ânî E. M., (1418/1997). *Tefsîru'l-Kur'an*. Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğuneym b. Abbas b. Ğuneym, Dâru'l-Vatan, Riyâd 1418/1997.
- Semerkindî E. L. (ts.). *Bahru'l-Ulûm*. Mektebetü'ş-Şâmîle, yy. ts.
- Taberî M. (1420/2000). *Câmiu'l Beyân fî Te'vili'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu'r-Risâle, yy. 1420/2000.
- Tantavî M. (1998). *et-Tefsîru'l-Vasîl li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nahda, Kâhire 1998.
- Toprak S. (2012) "Âhiretin İlk Durağı: Kabir". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 16, 2012.
- Toprak S. (2001) "Kabir". *DİA*, XIV, İstanbul 2001.
- Ukberî E. B. (ts.). *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'an*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Nşr. İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, yy. ts.
- Uysal E. (2017). "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 2/1, 2017.
- Yavuz Y. Ş. (1991). "Azap". *DİA*, IV, İstanbul 1991.
- Ödemiş M. (2017). "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı = As a Controversial Faith Problem Grave Torment". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/30, 2017.
- Zebîdî M. (ts.). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Mecmûa mine'l-Muhakkıkîn, Dâru'l-Hidâye, yy., ts.
- Zeccâc E. İ. (1408/1988). *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhû*. Âlemu'l-Kütüb, Beyrût 1408/1988.
- Zemahşerî M. (1407). *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrût 1407.
- Zerkânî M. (ts.). *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*. Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, (III. Baskı), yy., ts.
- Zeynüddin R. (1420/1999). *Muhtâru's-Sihâh*. Thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrût 1420/1999.